

Çarlık Rusyası'nın Ermenileri Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirmesi (Rusya Arşiv Kaynakları Işığında)

Güntekin Neceffi*

Giriş

Rusya, Güney Kafkasya'da yerleşmek ve kendisinin gelecekteki işgal planlarını hayata geçirmek için Türkmençay¹ ve Edirne² Antlaşmaları'nın şartlarına dayanarak Ermenileri hemen İran ve Osmanlı Devleti topraklarından toplu surette Kuzey Azerbaycan topraklarına göç ettirmeye başlamıştır.

Ermenilerin Azerbaycan topraklarına göçürülmesi meselesi daha XVIII. asrın başlarından başlayarak Güney Kafkasya'da möhkemlenmek, Azerbaycanın Osmanlı Devleti ve İranla sınırdaki topraklarında tampon Ermeni Devleti kurmak niyeti güden Rusya'nın eski işgal planlarından en önemlisi idi.

İran ve Türkiye sınırlarında tampon Hıristiyan bölgesi oluşturmak niyetinde olan Rusya Ermenileri genellikle Azerbaycan'ın İrevan, Nahçıvan ve Karabağ Hanlıkları'nın topraklarına, özellikle de verimli topraklarına göçürmüştür.

Grigoryan misyonerleri istisna olarak, Ermenilerin Azerbaycan topraklarına, özellikle de İrevan bölgesine göçmeleri meselesi 1441 yılında Ermeni Katolikos'unun Kilikya'dan Azerbaycan Karakoyunlu Devleti'nin topraklarına, Üçkilise'ye göçürülmesinden sonra başlamıştır.³

Ermeni Katolikosluğu'nun Karakoyunlu topraklarına göçürülmesinden

* Doç., Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Bakü/AZERBAYCAN, guntekin.cemil@gmail.com

1 10 Şubat 1828 tarihinde Güney Azerbaycan'ın Türkmençay köyünden İran ve Rusya arasında imzalanan antlaşma. Rusya tarafının ısrarı ile bu antlaşmanın 15. maddesine göre İran topraklarında yaşayan Ermenilerin toplu şekilde Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesi resmileştirilmiştir.

2 2 Eylül 1828 tarihinde Edirne'de Osmanlılar ile Rusya arasında imzalanan antlaşma. Rusya tarafının ısrarı ile bu antlaşmanın 13. maddesine göre Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin kütleli şekilde Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesi resmileştirilmiştir.

3 Güntekin Neceffi, *XVIII Asrda Azerbaycan Topraklarında Ermeni Devleti Kurma Teşebbüsleri*, (Aktaran Dr. Sebahattin Şimşir). İstanbul, 2014, ss.34-35.

sonra Grigoryan Kilisesi'nin muhtelif vasıtalarla Azerbaycan Türklerine ait toprakları ele geçirmesine ve zaman zaman Ermenileri burada yerleştirmesine bakmayarak, Ermeniler Çuhursed (İrevan) bölgesinde sayı itibarı ile azınlıktan öte geçememişlerdir. Ermeniler tarafından Rusya'ya ve diğer Hıristiyanlara ulaştırılan bilgilerin tahrif olunmasını, Ermenilerin sayısının suni olarak şişirildiğini dikkate alırsak, İrevan bölgesinde Ermeni ahalisinin azınlık olduğunu, daha XVIII. asrın sonlarında hazırlanan arşiv vesikaları da tasdik eder. 1783 yılında P. Potyomkin İrevan Hanlığı'nda yaşayan Ermenilerin mektupları üzerinde Katolikos'un mühür ve imzasının niye olmadığı sorunca, Ermeni temsilcisi bunu şöyle izah etmiştir; "Katolikos bütün dünyaya dağılmış Ermenilerin dinî lideri olduğundan o kendi mührünü Ermenilerin bir grubunun, Ararat ülkesi sakinlerinin mektuplarının üzerine vuramazdı".⁴ Görüldüğü gibi, XVIII. asrın sonlarında İrevan Hanlığı topraklarında yaşayan Ermeniler çok az olduğu için Ermeni müellifi V. R. Grigoryan da bu durumu itiraf etmiştir.

Bu çalışmaya temel teşkil eden tarihi hakikatlerle ilgili belgeler, hali hazırda Rusya Federasyonuna ait olan farklı arşivlerde korunup saklanmaktadır. Söz konusu araştırmada ağırlıklı olarak Moskova'daki *Rusya İmparatorluğu Dış Politikası Arşivi*,⁵ *Rusya Devlet Harb Tarihi Arşivi'nin*⁶ farklı fonlarında mevcut olan yayınlanmamış belgelerden ve *Kafkas Arkeografik Komisyonu tarafından toplanan Raporlarda*⁷ yer alan yayınlanmış belgelerden faydalanılmıştır. Söz konusu araştırmada ağırlıklı olarak basınlanmış iki kitapda yer alan malumatlardan da faydalanılmıştır. Bunlardan biri Sergey Glinkanın "*Azerbaycan Ermenileri'nin Rusya'ya Göç Ettirilmesinin tasvir*"⁸ (bu kitabın alman alimi Fredrich Neumann tarafından küçücük elavelerle çevirisi yapılmıştır⁹), diğeri ise İvan Şopenin "*Rusya İmparatorluğu'na Birleştirildiği Dönemde Ermeni Vilayetine Durumuna Dair Tarihî Eser*" kitaplarıdır.¹⁰ Bu çalışmanın amacı: belgeler ve diğer birinci el kaynaklar ışığında Rusya'nın Güney Kafkasya'da yerleşmek ve gelecekte kendisinin işgal planlarını hayata geçirmek için Ermenileri

4 Գրիգորյան Վ.Ռ. Երեվանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում: Երեվան, 1958: էջ:107: [Grigoryan V.R., *İrevan Hanlığı XVIII.Yüzyılın Sonlarında (1780-1800)*, Ervan 1958, s.107].

5 АВПРИ – Архив Внешней Политики Российской Империи.

6 РГВИА – Российский Государственный Военно-Исторический Архив.

7 *Азты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК)*, т. VII, Тифлис 1878.

8 Глинка С. *Описание переселения армян азербиджанских в пределы России*. Москва, 1831.

9 Neumann F. *Geschichte der Übersiedlung von vierzigtausend Armeniern, welche im Jahre 1828 aus den persischen Provinz Adarbaidshan nach Russland auswanderten*. Leipzig, 1834.

10 Шопен И.И. *Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её соединения к Российской империи*. СПб., 1852.

yeni ele geçirilen vilayetlere yani Azerbaycan topraklarına göç ettirmesinin hangi süreçlerden geçerek gerçekleştirilmeye çalışıldığını tartışmaktadır.

Göç Ettirmenin Maksadı

İrevan, Nahçıvan ve Karabağ bölgelerinde Ermenilerin azınlık teşkil etmesi Rusya'nın İran ve Osmanlı sınırlarında tampon Hıristiyan devlet kurmak siyasetine terstir. İşte bu sebepten dolayı Azerbaycan'ın Araz'dan kuzeydeki topraklarını işgal eden Rusya, Ermenileri toplu olarak "Rusya'ya bağlı topraklar" adı altında Azerbaycan'ın eski İrevan, Nahçıvan, Karabağ Hanlıkları'nın topraklarında ve Gürcistan'ın Azerbaycanlılara ait topraklarına yerleştirilmişlerdir. Rusya Devleti'nin hayata geçirdiği bu kanlı siyaset Azerbaycan'ın eski tarihi topraklarında gelecekte Ermenilere devlet kurması maksadı taşımıştır. Bu menfur siyaseti Rus ve alman müelliflerinin kendileri de itiraf etmektedirler. Ermenilerin göçürüldüğü topraklar hakkında S. Glinka şöyle yazmaktadır; bu topraklar yeryüzüne dağılmış Ermenileri bir araya toplayacak ve I. Nikolay'ın mutlu devletinin himayesinde Ermeni Çarlığı kendi şöreti ve bütün hatıraları ile dirilecektir.¹¹

Göç Ettirmeden Önceki Durum

İrevan ve Nahçıvan Hanlıkları'nın işgalinden sonra bu topraklarda yeni, Rusya sistemi oluşturulmaya başlanmıştır. Bu maksatla Kafkasya'nın Başkomutanı Paskeviç'in emri ile 6 Ekim 1827 tarihinde İrevan'ın "Geçici İdare"si adlı kurum ortaya çıkarılmıştır. Yerli birliklerin komutanı General Krasovski kurumun reisi, işgalcilerin başlısı olan Ermeni Başpiskopos'u Nerses de "geçici idare"nin üyesi olarak atanmıştır. Yerli ahali olan Azerbaycan türklere devlet idareciliği ve himayesinden mahrum edilmişlerdir. Krasovski Nerses'e gayri mahdut yetkiler vermişlerdir. İşgalcilerle birlikte hareket eden Ermeniler istediklerine ulaşmışlardır. Savaştan çıkan ahaliye paylaşılması için verilen 4500 çetvert tahılın büyük kısmı cüz'i azınlık olan Ermenilere verilmiştir. Ermeni azınlığı kısa süre içerisinde o hadde ulaşmıştır ki, bu durum General Paskeviç'i bile rahatsız etmiştir. Şöyle ki, Paskeviç, karargâh başkomutanına gönderdiği mektubunda şu itirafı yapmıştır; "Ben tasavvur etmezdim ki, Krasovski sadece Nerses'in idaresi ile hareket edecek, benim ona verdiğim talimata mahal koymayıp, yenice ele geçirilen eyaletin idare edilmesi kaygısına kalmayarak, bütün ahalinin dörtte üçünü oluşturan Müslümanlara himayedarlık etmeyecek, gerekli vasıtalar ayrılmayacak".¹²

11 Glinka, *age.*, s.92.

12 АКАК, док.438, с.487-491.

Yeni Rus idareciliği Azerbaycan türkleri arasında rahatsızlığın artmasına sebep olmuştur. Onlar doğdukları toprakları terk edip, başka yerlere, özellikle de Osmanlı ve İran topraklarına göç etmeye başlamışlardır. Nahçıvan Hanlığı ve Pembek-Şöreyel ile birlikte İrevan bölgesini terk eden ve helak olan Türk-Müslüman nüfusun miktarı 12.3 – 13.5 bin kişiye ulaşmaktadır. Potto bu konuda; “Oturak ahali Araz’ın öbür tarafına geçmişti. Terekeme Tatarların az bir kısmı Türkiye’ye, çoğu ise İran’a gitmişti” şeklinde yazmaktadır.¹³ General Paskeviç’in Graf Nesselrod’a 27 Haziran 1827 tarihli mektubundan da anlaşılmaktadır ki, aynı yılın ilk yarısında İrevan Hanlığı’nı 4500 Terekeme (elat) Müslüman terk etmiştir. Şöyle ki, yerli Azerbaycan Türkleri olan Karapapaklılardan 800 aile Araz’ın öbür tarafına göçmüş, bunlara ilave, Karapapaklılardan 100 aile Ayrımlı Türkleri’nden 600 aile Bayazıd’a göçmüştür.¹⁴

Türkmençay Antlaşmasının onaylanmasının (20 Mart 1828) ertesi günü I. Nikolay “Ermeni Vilayeti” kurulması hususundaki fermanı imzalamıştır. Fermana; “İran ile imzalanan antlaşmaya göre, ...İrevan ve Nahçıvan Hanlıkları’nı bundan sonra “Ermeni Vilayeti” olarak adlandırmayı hükmeder ve kendi listemize dâhil ederiz. Aynı vilayetin kuruluşu ve onun idare edilmesi kuralları hakkında gerekli fermanlar zamanında yayınlanacaktır” denilmiştir.¹⁵ Rusya’ya ilhak edilen iki Azerbaycan Hanlığı’nın topraklarında kurulan “Ermeni Vilayeti” İrevan ve Nahçıvan eyaletlerine ve Ordubad şubesine bölünmüştür.¹⁶ İrevan eyaletine, eski İrevan Hanlığı’nda olduğu gibi, 15 bölge, Nahçıvan eyaletine beş bölge, Ordubad şubesine de beş bölge dahil edilmiştir. “Ermeni Vilayeti” idaresinin başkanı görevine yerli birliklerin komutanı General Binbaşı, Gürcü Kinyazı A. Q. Çavçavadze tayin edilmiştir.¹⁷

Ermenilerin İrandan Kuzey Azerbaycan’a Göç Ettirilmesi

Göç ettirilmeye Hazırlık: Türkmençay Antlaşması’nın 15. maddesine göre, Şah hükümeti muharebe esnasında kendi devletine ihanet ederek Ruslara hizmet eden

13 Потто В.А. *Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях*, т.III, СПб., 1886, с.334-335. İrade Mammadova. *İrevan Hanlığı’nın Nüfusu. (Seyyahların Bilgisi, Sosyal, Dini, Nüfus Yapısı, Uğras Alanları, İrevan Hanlarının Nüfus Politikası, Ermenilerin Hanlığa Göç Ettirilmesi // Akademik Düşünce Dergisi, Cilt; IV / Sayı XI, Mayıs MMXXVI, s.42.*

14 АКАК, док.512, с. 547.

15 *Полное собрание законов Российской империи*, т.III, СПб., 1830, s.272-273. [*Rusya İmparatorluğu’nun Yasalarının Tüm Koleksiyonu*, cilt.III, St. Petersburg, 1830, s.272-273].

16 АКАК, док.437, с. 487.

17 АКАК, док.438, с. 487.

şahısların, Rusya'nın idaresinde olan topraklara göçürülmesine mâni olmamalı idi. Bununla da İran'da yaşayan Ermenilere serbestçe Rusya'nın himayesine geçme hukuku verilmiştir.¹⁸ İran'ın hükûmet ve yerel yöneticileri hiçbir engel çıkarmadan, onların satılık mal ve emlakına, eşyasına herhangi gümrük ve vergi konulmadan taşınan emlakını götürmek ve satmak için bir yıl, taşınmaz emlakını ise, onun satılması veya vekâlet bırakarak beş yıl süre vermiştir.¹⁹

Ermenilerin Kuzey Azerbaycan topraklarına göçürülmesi layihası daha 1827 yılında A. S. Griboyedov'un başkanlık ettiği Güney Kafkasya bölgesinin diplomatik defterhanesinde hazırlanmıştır. Rusya'nın İran'daki elçisi A. S. Griboyedov İran Ermenilerinin yeni işgal edilen Kuzey Azerbaycan topraklarına göçürülmesi meselesine iştirak etmiştir. Ermenilerin Kuzey Azerbaycan topraklarına göçürülmesinin gerçekleşmesi ile alakadar olarak Rusya hükûmetinin İran ile sınır toprakları 80 bin Kazak'ın göçürülmesi konusunda daha önce hazırladığı layiha emsal alınmıştır.²⁰ İ. Yenikolopov'a göre, A. Griboyedov Ermenilerin İran'dan Rusya sınırlarına, yani Çukursed bölgesine göçürülmesine özel önem vermiş ve bu meseleye Rusya'nın doğudaki durumunu kuvvetlendirmenin teminatı olarak bakmıştır.²¹

Artık 1827 yılı Mayıs ayında General Paskeviç'in Petersburg'tan gelen özel talep neticesinde Ermeniler arasında nüfuzunu yüksek olan Albay Lazaryev'i²² (Kazaros Lazaryan)²³ kendi emrine verilmesi ile göçürülme hazırlıklarına başlanmıştır. Ekim'in başlarında artık Lazaryev Güney Azerbaycan Ermenileri arasında görev yapmak için ayrılan grubun başındadır. Rus birliklerinin Tebriz'e hücumu

18 Грибоедов А.С. *Записка о переселении армян из Персии в наши области*, т.II. Москва, 1971, s.339-341. [Griboyedov A. S, *İran'dan Ermenilerin Bölgelerimize Göçürülmesinin Üzerine Bir Not*, С. II, Moskova, 1971, s.339-341].

19 *Полное собрание законов...*, s.130; Glinka, *age.*, s.44.

20 *РГВИА*, ф.ВУА, дело 923, с.1-16.

21 Ениколопов И. *Грибоедов и Восток*, Ереван, 1954, s.128. [Yenikolopov İ, Griboyedov ve Doğu, Erevan, 1954, s.128].

22 Rusya, Ermenilerin İran'dan Kuzey Azerbaycan topraklarına göçürülmesini müteşekkil hayata geçirmek için Petersburg'ta yaşayan Albay G. Lazaryev'i 19 Ekim 1827 tarihinde Tebriz'e komutan tayin etmiştir. Daha XVIII. asırda Rusya çarları kılığına girerek Petersburg ve Moskova'da yerleşen zengin Ermeni ailesinin temsilcisi olan bu acımasız albay, 1787-1791 Osmanlı – Rus savaşında Türklere karşı gaddarlıkları ile bilinen kardeşi İvan Lazaryev gibi, sadece Azerbaycan Türklerinin değil, bütün Müslümanların düşmanı idi.

23 G. Lazaryan'ın 30 Mart 1828 tarihinde İran topraklarında yaşayan ve Kuzey Azerbaycan topraklarına göçürülmesi düşünülen Ermenilerle ilgili kararın Ermenice olan nüshasında onun ismi Qazaros Lazaryan (Չազարոս Լազարյան) gibi verilmektedir [Glinka, *age.*, s.111].

esnasında (13 Ekim) Lazaryev'in çağrısından "ruhlanan" Ermeniler olduğu gibi, yine de yaşadıkları devlete ihanet ederek Tebriz'in kapılarını Rus birliklerine açmışlardır. 19 Ekim'de Lazaryev'in Tebriz komutanı olarak atanması haberi Ermeniler tarafından büyük sevinç ile karşılanmıştır.²⁴

Yeri gelmişken, Rusya üst makamları Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'a göçürülmesi siyasetinin hazırlanmasında "uzak görüşlü" Ermeniler az rol oynamamıştır. Bu kanlı siyasetin hayata geçirilmesi gizli olmayıp, açık bir şekilde hayata geçirilmiştir. Göç ettirme planının hayata geçirilmesinde bütün Ermenilerin Katolikos'u Başpiskopos Nerses kendi yardımını vaat etmiştir. Paskeviç aynı zamanda Tiflis'in askerî valisi Sipyagin'e Aralık ayında gönderdiği mektupta; Urmiye çevresinde yaşayan 15 bin Yunan ve Ermeni Rusya'nın eyaletlerine göçmek istiyor demiştir. Sipyagin ise, cevabında onların İrevan ve Nahçıvan eyaletlerinde yerleştirilmesini teklif etmiştir.²⁵ İran Ermenilerinin kendileri de General Paskeviç'in yanına gelerek onların Rusya tarafından yeni ele geçirilen vilayetlere göçürülmesine izin istemişlerdir.²⁶ Dikkat çeken durum şudur ki, İrevan ve Nahçıvan vilayetlerinin Azerbaycan toprakları olduğunu iyi bilen Ermeniler Rusya işgallerinden sonra maksatlı olarak teşkilatlı ve kütleli halde bu topraklara göçürülmelerini başarmak istemişlerdir.

Türkmençay Antlaşması imzalandıktan hemen sonra, 14 Şubat 1828 tarihinde Lazaryev, Paskeviç'e gönderdiği raporunda, Ermenilerin savaş zamanı Rusya'nın galip gelmesi için gereken her şeyi yaptıklarını ve şimdi evlerini bırakarak Rusya tarafına göçmek istediklerini hatırlatmıştır. Ermenilerin hızla ve rahat göçürülmesi için Paskeviç;

1. Kendisine yazılı talimat versin ve aynı belgede göçenlere verilecek ayrıcalıklar belirtilsin.
2. Göç ettirme işlerine rehberlik etmek için Ermenice bilen yeteri kadar uzman kullanmak için bu işte görevlendirilecekler kendi yetkisine verilsin.
3. İklim şartlarından dolayı göç ettirme işlemlerinin yavaşlayacağı yerlerde Rus ordusu beklesin ve ordu göçenlere refakat etsin.
4. Fakir göçmenler için hazineden para ayrılsın.²⁷

²⁴ Glinka, *age.*, s. 38-40; Neumann, *age.*, s. 41

²⁵ Yenikolopov, *age.*, s. 129-130.

²⁶ *РГВИА*, ф.846 (ВУА), оп.16. дело 978. лл.19-20; *АВПРИ*, ф.194, "Миссия в Персии", оп.1(528а), дело 4.

²⁷ *АКАК*, док.553, с.591; док.561, с.603-604.

Paskeviç bu tekliflerin hayata geçirilmesi için 26 Şubat'ta Lazaryev'e, 29 Şubat'ta da İrevan "Geçici İdaresi"ne özel talima göndermiştir.

Paskeviç'in Lazaryev'e 19 maddelik talimatta; "Göç ettirilen Hıristiyanlardan ticaretle meşgûl olanlar şehirlerde yerleştirileceklerdir ki, yine ticaretle meşgûl olsunlar; köylülere yeteri kadar toprak ayrılacak ve 6 yıl müddetle vergilerden, 3 yıl müddetle de toprak mülketinden azad edileceklerdir; göçmeye hazır olan ailelere verilecek ayrıcalıklar hakkında onlara özel formda hazırlanmış veregeler verilmelidir; göç ettirilenler köylere göre gruplara ayrılmalı, her grupta 150'den 300'e kadar aile olmalıdır; göç ettirilenleri İrevan ve Nahçıvan eyaletlerine yönelmek lazımdır ki, aynı topraklarda Hıristiyan ahalî mümkün olduğu kadar artırılsın; her gruba refakat etmek için Ermenice bilen bir subay ve 2-5 Kazak ayrılınsın; göçmen grupları yola çıktığı gibi, hemen İrevan "Geçici İdare"sine ailelerin sayısı, yaşadıkları toprakların iklim şartları, meşgûliyetleri, sahip oldukları sürüler ve sınıra ulaşacakları tahmini zaman hakkında haber göndermek lazımdır. Yoksul ailelere 10 gümüş rubleyi geçmemek şartı ile yardım etmek için 25 bin ruble gümüş para ayrılınsın".²⁸

Paskeviç'in İrevan "Geçici İdare"sine verdiği 16 maddelik talimattan; "Komite göç ettirilen ailelerin sayısına uygun toprak sahası ayırmalı ve onların nazarda tutulan yerlerde yerleşmesine rehberlik etmelidir. Komite, göç ettirilen köylerin sakinleri, önceki topraklarındaki gibi, derli toplu bir şekilde ve ayrıca birbirine komşu olarak yerleştirmeye çalışsın. Dağlık alanlarda yaşayanlar dağlık yerlere, ovalarda yaşayanlar ovalık yerlere yerleştirilsin ki, onlar mümkün olduğu kadar hastalık ve ölümden kurtulsunlar, onların adet, an'anelerine ve ekonomik ürünlerinin yetiştirilmesine uygun şartlar oluşturulsun. Müslümanların yaşadıkları köylerde Hıristiyanların yerleştirilmesine izin vermeli, Hıristiyanlardan ibaret daire ve bölgeler oluşturmak lazımdır. Müslüman (Hıristiyan) köylerinin ihatasında yaşayan Hıristiyanları (Müslümanları) kendi dindaşlarının yanına göç ettirmek lazımdır. Göç ettirilenler mülkdar topraklarında değil, devlet topraklarında yerleştirilmelidir. Yeni mahsül alınana kadar ilk tahıl ekimi için göç ettirilenlere yetecek kadar borç verilmeli, iktisadın diriltilmesi için verilen borç faizsiz olarak dört yıllık verilmeli, bundan sonra altı yıl içinde ödenmelidir. Yerleştirmek için uygun şartlar ve iyi içme suyunun olmasına dikkat edilmelidir. Her bir ailenin yerleştirilmesi hakkında özel formda hesap tutulmalı ve hesaptan alınan umumî harçların miktarı gösterilmelidir".²⁹

General Paskeviç'in Karargah komutanı Graf Dibiç'e 03 Mart 1828 tarihli raporu bu konuyla ilgilenmektedir. Raporda, Rus ordusu Azerbaycan'ı (Güney

28 РГВИА, ф.846 (ВУА), оп.16. дело 978, л.3-3об, л.4-4об, л.5-5об, 6; Glinka, *age.*, s. 98-107; Neumann, *age.*, s.79-86.

29 *Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России.* (Сб. док.) Ереван, 1978, s.189-191.

Azerbaycan) ele geçirdikten sonra, İran Ermenilerinin yeni ele geçirilen vilayetlere taşınmak için General Paskeviç'in yanına geldiklerine dikkat çekiliyor. General Paskeviç'in İran ve Türkiye sınırlarında tampon Hıristiyan bölgesi oluşturmak arzusu, pratik adımlara neden oluyor. Bu amaçla, üç maddeden oluşan bir emir verilmiştir:

1. Göç ettirme işlerini hayata geçirmek Albay Lazarev'e havale edilir, ona yardım için çoğu Ermeni kökenli ve Ermenice bilen yeteri kadar asker ve subay görevlendirilir;
2. Göç ettirilen Ermenilerin İrevan ve Nahçıvan eyaletlerine yerleştirilmesi için İrevan "Geçici İdare"si'nin Yönetim kurulu ile "Özel Komite" oluşturuldu; Göç ettirilen Ermenilerin Karabağ eyaletine yerleştirilmesi askeri gömrük dairesinin başkanı Kinyaz Abhazov'a havale edilir;

Göç ettirmenin masraflarını hall etmek için Türkmençay Antlaşması'na göre elde edilen vesaitden 50.000 ruble gümüş para ayrılır.³⁰ Ayrıca bkz: {EK 01}.

Genelkurmay Başkan Yardımcısı, Çernişov'un 17 Nisan 1828'de Kafkas Kolordusu Komutanı'na başvurusundan belli ki, Paskeviç'in İran'dan Göç ettirilen Ermenileri İrevan ve Nahçıvan eyaletlerine yerleştirilmesine dair tüm talimat ve raporları İmparator beğenmiş ve onaylamıştır.³¹

Şunu da belirtmek lazımdır ki, daha sonra her iki talimatın göç ettirmede gönüllülük prensibinin esas alınması konusundaki talepleri tamamen bozulmuştur. Şöyle ki, Lazaryev ve onun ilgili yerlere gönderdiği Ermeni temsilciler Türkmençay Antlaşması'nı ve kendilerine verilen talimatları bozarak Ermenileri Kuzey Azerbaycan'a gönüllü olarak değil, zorla göç ettirmeye başlamışlardır.

Rusya'nın tampon Ermeni Devleti kurma politikasını anlayan Abbas Mirza Rusya ile İran'ın yeni sınırlar boyunca Ermenilerin toplu olarak yerleştirilmesinden rahatsız idi. Bundan dolayı da o, Ermenilerin İran'dan toplu olarak göçürülmesine mâni olmaya çalışmıştır. Bunun önüne geçmek için onun temsilcileri de oralarda olmuş, Ermenilerin göç etmedikleri taktirde 6 yıl boyunca vergiden muaf olacaklarını vaat etmiştir.³² Bununla alakalı olarak Abbas Mirza iki defa Albay Lazaryev'e müracaat ederek ki, Ermenilerin zorla göçürülmesine son versin ve Türkmençay Antlaşması'nın şartlarına uymasını istemiştir.³³

30 РГВИА, ф.846 (ВУА), оп.16. дело 978. л.1-1об, 2.

31 РГВИА, ф.846 (ВУА), оп.16. дело 978, л.10.

32 АКАК, док.568, с.607-608.

33 Glinka, *age.*, s.66-67, 76-78; Neumann, *age.*, ss.58-59, 65-66.

Ermenilerin Kuzey Azerbaycan topraklarına zorla göçürülmesi onların kendi içinde de ciddi itirazlara sebep olmuştur. Bununla alakalı olarak Lazaryev kendi adına General Paskeviç'e, İran'da yaşayan sayısız Nasturiyi razı etmek için durmadan çaba harcamama ve daha fazla maddî yardım teklif etmeme bakmayarak, büyük zahmetler neticesinde yüze yakın aileyi göçürebildim diye yazmıştır.³⁴ Bunlara ek olarak, Selmas Manastırı'nın Piskoposu İsrail, Ermenilerin zorla göçürülmesine mâni olduğu için Ermeni Başpiskoposu Nerses, 17 Mart 1828 tarihinde General Paskeviç'e yazdığı mektubunda generalden, İsrail'i bu işten Hoy'daki yerli komutana emir vermesini ve onu rütbesinden mahrum ederek cezalandırmak için Üçkilise'ye göndermesini rica etmiştir. Aynı yılın 19 Mart'ında General Paskeviç Nerses'e cevabî mektubunda bu ricanın yerine getirileceğini bildirmiştir.³⁵

Göç Ettirmenin Hayata Geçirilmesi

Kuzey Azerbaycan'a göç ettirilen yoksul Ermeni ailelerine yardım için hazineden 25 bin ruble gümüş para ayrılmıştır. Lazaryev'in ve onun emrine verilen Ermeni subayların görevi göç ettirilenlerin sınıra ulaştırılması ile bitecektir. Bundan sonraki işlere İrevan "Geçici İdare"sinin kontrolünde özel olarak göç ettirilen Ermenilerin yerleştirilmesi için oluşturulan komiteye havale edilmiştir. Komite göç ettirilen Ermeni gruplarını sınırda karşılamak için heyet göndermeli ve bu heyet onları yeni yerleşecekleri bölgeye ulaştırmalı idi. Karabağ için bu görev askeri gümrük dairesinin başkanı Kinyaz Abhazov'a havale edilmiştir.³⁶

Ermenilerin İran topraklarından Kuzey Azerbaycan topraklarına göçürülmesinin hayata geçirilmesi hususunda bilgiyi Lazaryev'in 24 Aralık 1829 tarihinde Graf Paskeviç'e yazdığı "toplu hesap"tan izlemek mümkündür. Hesaba göre, göç ettirme işi 26 Şubat 1828 tarihinde başlamış ve 11 Haziran'da neticelenmiştir. Bu kanlı siyasetin hızla hayata geçirilmesinde çok iyi çalışan Ermeni General Kazaros Lazaryan bizzat kendisi rehberlik etmiştir. Diğer Ermeni zabıtları, 41. Yeger Alayının Yarbayı Kinyaz Melikov Üzümçü ve etrafındaki köyleri, Gürcü Grenadyor Alayının Yarbayı Kinyaz Argutinski Dolgoruki Tebriz, etrafındaki köylerin ve Selmas eyaletinin Kolej Asectoru Gamazov Marağa ve Urmiye Hanlıkları köylerinin, Kinyaz Şalikov da Hoy Hanlığı'nda yaşayan Ermenilerin göçürülmesinde ona yakından yardım etmişlerdir.³⁷

34 Glinka, *age.*, s.115.

35 АКАК, док.553, с.591; док.561, с.603-604.

36 Glinka, *a.e.*, s.105-106; Neumann, *age.*, s.85-86.

37 Glinka, *age.*, s.48, 55, 63, 69, 115-116; Neumann, *age.*, s.47,51,57,60,93-94.

Göç ettirme işlerinin geciktiğini gören Lazaryev 30 Mart 1828 tarihinde Ermenilere müracaat etmiştir. Bu müracatta; “... *orada siz Hristiyanların yerleştirildiği yeni bir Vatan elde edeceksiniz ... İran’ın muhtelif eyaletlerine dağılmış Hristiyanların bir yerde toplandığını göreceksiniz. Acele edin! Zaman kıymetlidir. Acilen Rus birlikleri İran’ı terk edecek, bundan sonra sizin göçmeniz zorlaşacak ve biz sizin tehlikesiz göçmenizi sağlayamayacağız. Biraz kayba uğrasanız da, kısa zamanda her şeye sahip olacaksınız, hem de sürekli*” demiştir.³⁸ Ayrıca bkz: {EK 03}. Lazaryev’in bildirisinin Ermenice metni İran’da yaşayan bütün Ermenilerin arasında yayılmıştır.

Anlaşmaya göre, Rus birliklerinin geri çekilmesi 8 Mart’tan itibaren Maraga’dan başlandığı için ilk sırada orada yaşayan Ermenileri göç ettirmek gerekmiştir. Lazaryev Paskeviç’e gönderdiği raporundan anlaşıldığına göre, artık 4500 Ermeni ailesi göçürülerek Araz Nehri’nin İran tarafındaki kıyısına getirilmiştir.³⁹ Lazaryev Türkmençay’a yakın olan muhtelif köylerin Ermenilerini eski Karabağ Hanlığı’nın topraklarına doğru göndermiştir.⁴⁰

1826 yılı Nisan – Mayıs aylarında Lazaryev Urmiye, Hoy, yeniden Selmas Hanlıklar’ında ve İran’ın Kürtlerin yaşadığı bölgelerinde yaşayan Ermenilerin de Kuzey Azerbaycan topraklarına göçürülmesini sağlamıştır.⁴¹

Graf Paskeviç’in Gürcistan’daki Karargah komutanına sunulan 26 Mayıs 1828 tarihli raporda; *Rusya’ya ait olan vilayetlere Hristiyanların göçürülmesi başarı ile yapılmaktadır. Artık Karabağ’da 279, İrevan vilayetinde ise 948 aile yerleştirilmiştir; Albay Lazaryev’in vaadine göre, göçenlerin sayısı 5000 aileye ulaşacaktır* yazılmıştır.⁴² Ayrıca bkz: {EK 02}. İ. Şopen’in verdiği bilgiye göre, İran’dan göç ettirilen Ermenilerden sadece 366 aile (1715 kişi) İrevan şehrinde, 265 aile (1110 kişi) Nahçıvan şehrinde ve 36 aile (182 kişi) Ordubad’da yerleştirilmiştir.⁴³ Göç ettirilen Ermeniler İrevan eyaletinin 119 köyünde, Nahçıvan eyaletinin 61 köyünde, Ordubad bölgesinin 11 köyünde yerleştirilmişlerdir. Genellikle İrevan eyaletinde 4559 (23.568 kişi), Nahçıvan eyaletinde 2137 (10.652), Ordubad bölgesinde 250 (1.340 kişi) Ermeni ailesi yerleştirilmiştir. Neticede uyurma “Ermeni vilayeti”ne 35.560 kişiden ibaret 6949 Ermeni ailesi göçürülmüştür.⁴⁴

38 Glinka, *age.*, s.107-111; Neumann, *age.*, s.87-90.

39 АКАК, док.592, с.624-625.

40 Glinka, *age.*, s.48.

41 Glinka, *age.*, s.59-60, 61-62.

42 РГВИА, ф.846 (ВУА), оп.16. дело 978, л.13об,14.

43 Şopen, *age.*, s.636-638.

44 Şopen, *age.*, s.635-642.

Lazaryev'in hesaplamasından anlaşılır ki, üçbuçuk ay içinde İran topraklarından 8249 Hıristiyan – Ermeni ailesi İrevan, Nahçıvan ve Karabağ eyaletine göçürülmüştür ki, bu da en az 40 bin kişi demektir. Göç ettirme işlerine hazineden 14.000 manat altın, 400 manat gümüş para ayrılmıştır. Göçmek isteyen 1500 Ermeni ailesi İran'da kalmıştır. Çünkü, Lazaryev göç ettirme için ayrılan zaman bittiğinden onları göç ettirmeye imkân bulamamıştır.⁴⁵ Lakin dikkate almak gerekir ki, Lazaryev'in hesabına göre İran'dan Kuzey Azerbaycan topraklarına göç ettirilen Ermeni ailelerinin miktarı olduğu gibi verilmemiştir. Mesela, Rus araştırmacı N. A. Smirnov İran'dan 90 bin Ermeni'nin göçürülerek, Azerbaycan topraklarına yerleştirildiğini yazmaktadır.⁴⁶

Göç Ettirilenlerin Yerleştirilmesi

Lazaryev'in emrini yerine getiren Gamazov kendi raporuna göre, İrevan eyaletine göç ettirilen Ermenilerin ekseriyeti buranın en iyi bölgelerinde, Şerur, Develi, Gerniçay, Zengi, Abaran, Kırhbulak, Dereçiçek ve Araz nehrinin İran tarafında bulunan Saat Çukuru'nda, yani Sürmeli bölgesinde yerleştirilmişlerdir. 300'den fazla sanatkar Ermeni ailesi İrevan'da yerli şehirlilerin, yani Azerbaycanlıların evlerine yerleştirilmişlerdir.⁴⁷ Selmas ve Hoy Hanlıklarından göç ettirilen 200 kadar Ermeni ailesi ise İ. Argutinski'nin emri ile Sürmeli bölgesine gönderilmiştir.⁴⁸ Bu şekilde, İran'dan göç ettirilen Ermeniler İrevan, Nahçıvan ve Ordubat'ta yerleştirilmişlerdir.⁴⁹ Göç ettirilenlerin devlet topraklarında yerleştirilmesi hususunda Paskeviç'in verdiği talimata bakmayarak, Ermenilerin çoğunluğu mal sahiplerine ait topraklara yerleştirilmiştir. Özellikle bu dönem yaylalarda olan Azerbaycanlıların evleri Ermenilere dağıtılmıştır. Yaylalardan dönene Azerbaycanlılar ise, evsiz kalmıştır. Bu hususu Rus müellifi İ. K. Yenikopolov şöyle yazmaktadır; *Türkmençay antlaşması imzalandıktan sonra ayrı ayrı grupların göçürülmesi iğrenç olarak hayata geçirilmeye başlandı: özel mülkiyet belli olmadığından yeni gelen ahalinin çoğu yaylalarda bulunan Azerbaycanlıların evlerine yerleştirildiler.*⁵⁰

İlk kaynakların verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır ki, İran'dan göç ettirilen

45 Glinka, *age.*, s.131; Neumann, *age.*, s.106.

46 Смирнов. Н.А. Политика России на Кавказе в XVI – XIX веках. Москва, 1958, с.180.

47 Yenikolov, *age.*, s.135-136.

48 Yenikolov, *age.*, s.141.

49 Воронов Н.И. Данные об армянском населении в России А.Д.Ерицова //ИКОИРГО, т.VII, Тифлис, 1882-1883, с.93.

50 Yenikolov, *age.*, s.135.

Ermenilerin ekseriyeti, bu konuda verilen talimatların aksine olarak, Müslüman köylerine yerleştirilmiştir.

Böylece, Rusya'nın Ermenileri İran'dan Kuzey Azerbaycan'ın batı bölgelerine ve Karabağ'a göç ettirime siyaseti Azerbaycanlıları kendi topraklarından sıkıştırıp çıkarmak maksadı gütmüş ve "Ermeni Devleti"nin kuzurlmasına hazırlık görevi görmüştür. Tarihi hadiselerin sonraki gidişatı bir daha ispat etmiştir ki, İran Ermenileri Kuzey Azerbaycan'a özel maksatla, yani onlara burada *yeni Vatan* kurmak maksadı ile göçürülmüşlerdir.

Ermenilerin Osmanlı Topraklarından Kuzey Azerbaycan'a Göçürülmesi

1826-1828 yılları Rusya – İran savaşında galip gelen Ruslar 14 Haziran 1828 tarihinde Paskeviç'in komutası altında Gümrü yakınlarından 12 bin kişilik kuvvet ile Arpaçay'ı geçerek Doğu Anadolu'da işgallere başlamış ve 23 Haziran'da Kars kalesini ele geçirmiştir. Hücumu genişleten Rus birlikleri 24 Temmuz'da Ahılkelek'i, 15 Ağustos'ta Ahıska'yı; 22'de Ardahan'ı, 28'de Bayezit'i almışlardır. 1829 yılı yazında savaşın yeniden sertleşmesi neticesinde Rus ordusu Erzurum, daha sonra Muş'u, Oltu'yu ve Bayburt'u işgal etmiştir.

1829 yılının Ağustos ayında Rus orusu Balkan cephesinden İstanbul'a yakınlaşınca Sultan II. Mahmut Rusya'ya barış teklisi etmiş ve 2 Eylül'de Edirne antlaşması imzalanmıştır. Yeni oluşan Rus – Türk sınırına göre, Ahılkelek kalesi ve Ahıska şehri Rusya'ya bırakılmış, savaş esnasında Ruslar tarafından zaptedilen Kars, Trabzon, Bayezit ve Erzurum ise Türkiye'ye bırakılmıştır.⁵¹

Göç Ettirmeye Hazırlık

1828-1829 yılları Rusya – Osmanlı savaş sırasında, Ermeniler yaşadıkları ülkeye ihanet ederek Rusların tarafına geçti. Ermeni rahibi T.Kiğamians'ın çalışmalarında, Doğu Anadolu'nun işgali sırasında Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne ihanetiyle ilgili bir çok itiraflar vardır. Ermeniler Kars ve Ardahan kalelerini ele geçirirken Rus birliklerine çok yardım etmiş, hatta rus askerlerini Kars'ın duvarlarına tırmanmaya kılavuzluk yapmışlar.⁵² Bayazid'in rus askerleri tarafından kuşatması sırasında Ermeniler, 500 askeri bir birlik kurmuş, Osmanlı

51 *İravan Hanlığı. Rusya İşgali ve ermenilerin Kuzey Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirilmesi*. Ankara, 2018, s.356.

52 Kiğamyans T. «Erməni hərəkətinin tarixçəsi» (Erməni dilindən tərcümə Mirzə Fətəli İsmixanova məxsusdur). Bakı, 1917, s.33-34.

ordusunun sayısı, askeri durumu ve diğer malumatları Ruslara göndermişlerdi.⁵³

Edirne antlaşmasınının 13. maddesine göre, Türkiye'nin işgal edilen topraklarındaki Ermenilere 18 ay içinde taşınabilir emlakları ile birlikte Rusya tabiliğine geçme hukuku tanınmıştır. Rus birliklerinin Kars, Ardahan, Bayezıt, Erzurum ve diğer bölgelerinden geri çekilmesi askeri faaliyetler esnasında Türklere ihanet eden Ermenileri zor durumda bırakmıştır. Rus birliklerinin kumandanlığı İran Ermenileri gibi, Türkiye Ermenilerini de yeni işgal ettikleri Azerbaycan topraklarına göç ettirmek ve bununla da Türkiye ile sınır boyu topraklarda da Ermenilerin sayıca üstünlüğünü sağlamaya çalışmıştır.⁵⁴

Bu maksatla, 10 Ekim 1829 tarihinde General Paskeviç İmparator I. Nikolay'a rapor yazıp Erzurum'da ve Kars'ta Ermenilerden 10 bin kişinin Gürcistan'da ve "Ermeni vilayeti"nde yerleştirilmesine izin istemiştir.⁵⁵ 18 Kasım 1829 tarihinde askerî nazır Çerņişev Paskeviç'e, İmparatorun teklifini beğendiğini bildirmiştir. Bunu haber alan Paskeviç derhal faaliyetlere başlamıştır. O, 3 Aralık tarihinde Gürcistan'ın idari başkanına mekrupla haber göndererek, Türkiye'de yaşayan ve gönüllü olarak Gürcistan'a ve Rusya'nın diğer bölgelerine göçmek isteyen, bunun için maddî yardım talep etmeyen Ermenilere yola çıkmak için gerekli belgelerin verilmesi hususunda yerli birlik başkanlarına izin versin, ve bundan istifade eden birçok Ermeni ailesi hemen yola çıkmıştır.⁵⁶ Paskeviç Ermenilerin göç ettirilmedi ve göç ettirilen Ermeni ailelerinin yerleştirilmesi işine rehberlik etmesi maksadı ile özel komite kurmuştur. Aynı komitenin faaliyetlerini düzenlemek için 12 maddeden ibaret genel kaideler belirlenmiştir.⁵⁷

Göç Ettirmenin Hayata Geçirilmesi

Kars ve çevresinden göç ettirilen Ermeniler yaşadıkları yerlerin iklim şartlarına uygun olan Eleyez (Alagöz) dağ etrafında boşaltılan Azerbaycan köylerine yerleştirilmişlerdir. General Pankratyev Paskeviç'e haber göndererek, Loru deresinde yerleşmek için 95 Ermeni ailesine vesika verilmiştir. General-Binbaşı Bereman'da Kars'tan Gümrü'ye doğru yola çıkan 400 Ermeni ailesine vesika verdiğini bildirmiştir.⁵⁸ İrevan Hanlığı'na, Gencebasar'a ve diğer Azerbaycan

53 Kiğamyans, *age.*, s.34.

54 *İrevan Hanlığı...*, s.358.

55 АКАК, док.818, с.830.

56 РГВИА, ф.846 (ВУА), оп.16. дело 978, л.102.

57 АКАК, док.822, с.835-836.

58 АКАК, док.822, с.835-836; док.820, с.831.

topraklarına, özellikle Gürcistan'a göç ettirilen Ermeniler yerli Müslüman ahalinin topraklarında, tabii güzelliği, iyi iklimi, temiz suyu ile farklı olan dağ eteği bölgelerde ve şehirler de düzenli olarak yerleştirilmişlerdir. Hatta, Serdarabad kalesinde bulunan 270 ev bile aynı zamanda Ermeniler tarafından yerleşilmiştir.⁵⁹

22 Ocak 1830 tarihinde Paskeviç'in Çarneşev'e gönderdiği rapora göre, Kars ve etrafından göçen 2500 Ermeni ailesi yaşadıkları yerin iklimine uygun olarak Eleyez Dağı yakınlarında, Pembek bölgesinde boşaltılan Azerbaycan köylerine yerleştirilmiştir.⁶⁰

Türkiye hükûmeti de, İran gibi, kendi topraklarında dağınık halde yaşayan Ermenilerin Ruslar tarafından göçürülüp sınır bölgelerine toplu olarak yerleştirilmesinden ihtiyat etmiştir. Bundan dolayı da Osmanlı hükûmeti bu göç ettirmenin önünü almak için, Rusya işgalleri esnasında Ermenilerin Türkiye'ye yaptığı ihaneti, oluşturdukları vahşilikleri bağışlama kararı vermiş ve 17 Şubat'ta, Ermenilere "afnameler" göndermiştir. Türkiye tarafı, aynı zamanda Ermenilerin göçürülmesinin önüne geçmek maksadı ile işgale maruz kalan, lakin Edirne antlaşmasının şartlarına göre Rusya'nın boşaltmak zorunda kaldığı Erzurum, Kars, Bayezıt, Eleşkirt vs. bölgelere kendi temsilcilerini göndermiştir.⁶¹

Göç ettirilen Ermenilerin bıraktıkları emlak ve toprakların satılması meselesini halletmek için Paskeviç temsilcisi Binbaşı Vannikov'u Erzurum'a göndermiştir. Yeri gelmişken, bu topraklardaki Ermeni köylerinin ekseriyeti daha önce onlara ait değildir. Bu köyler bir müddet önce, yani savaş zamanı, tehlikesiz bölgelere göç eden Müslümanların boşalttıkları köylerdir. Ermeniler bu şekilde, sadece Kars bölgesinde 80 köye tamamen, 15 köyün ise yarısını sahiplenmişlerdir. Diğer taraftan, Rusya'nın işgal ettiği toraklardan (özellikle Ahıklelk ve Ahıska bölgelerinden) Türkiye'nin diğer bölgelerine kaçan Türklerin bıraktıkları emlak ve toprakları, yani onların boşaltmaya mecbur kaldıkları köylerin geleceği Rusya tarafından hiç görülmemiştir.⁶²

Edirne antlaşması ile belli olan sürenin sona ermesi arifesinde, yani 3 Nisan 1831 tarihine kadar hazırlanan vesikada Türkiye'den göç ettirilen Ermeni ailelerin tahmini sayısı ve yerleştirildikleri topraklar gösterilmiştir. Türkiye'den göç ettirilen

59 *İravan Hanlığı...*, ss.357-358.

60 *АКАК*, док.821, с.833.

61 Beydilli K. *1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadoludan Rusiyaya köçürülen ermeniler*. Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi, cilt XIII, sayı 17, Ankara, 1988, s.189, 386-387.

62 *İravan Hanlığı...*, s.358.

Ermeniler Ahıska, Pembek, Şöreyel ve “Ermeni vilayeti”ne yerleştirilmiştir.⁶³ Aynı vesikadan anlaşılmaktadır ki, Türkiye paşahıklarından Rusya hudutlarına (yani Ahıska paşalığı, Borçalı, Pembek ve Şöreyel, Talın bölgesi, Göyce göl civarı ve Baş Abaran'a) 14.044 Ermeni ailesi göçürülmüştür. Erzurum'dan göç ettirilen 7288 Ermeni ailesinden 5000'i, Ardahan'dan 67 Ermeni ailesi Ahıska Paşalığı topraklarına, 1050 aile Borçalı ve Çalga etrafında, kalan 1305 aile ise Pembek ve Şöreyel'e yerleştirilmiştir. Kars'tan göç ettirilen 2464 aileden 2264'ü Pembek ve Şöreyel'e, 200'ü ise Talın bölgesinde, Bayezıt'tan göç ettirilen 4215 aile Göyce göl etrafına ve Baş Abaran'a yerleştirmiştir.⁶⁴ Aynı vesikaya ait ekte de, tam ve kesin rakam verilmediği için Türkiye'den kaç kişinin göçürüldüğü belli değildir. Lakin hesaplama komisyonunun tahmini sayısına göre, Osmanlı Devleti topraklarından 84 bin kişiden fazla Ermeni ve Rum'un göçürüldüğü tahmin edilmektedir.⁶⁵ Lakin, 24 Nisan 1831 tarihinde Graf Paskeviç'e gönderilen Çarın emirnamesinde, Türkiye vilayetlerinden göç ettirilen Hıristiyanlar, yani Ermeni ve Rumlardan ibaret 14 binden fazla aile (90 bin kişi kadar) için 380 bin gümüş para ayrıldığı bildirilmiştir.⁶⁶ General Paskeviç göç ettirilenlerin 90 binden fazla,⁶⁷ Ermeni tarihçisi Tavakalyan ise 100 bine yakın olduğunu belirtmiştir.⁶⁸

Genellikle, Türkiye'den eski İrevan Hanlığı topraklarına göç ettirilen Ermeniler şehirlerde yerleşmek istemediğinden kendileri için ikametgan bölgesi olarak Göyce'nin güney ve batısını, Dereçiçek, Abaran, Sürmeli ve Talın bölgeleri seçilmiştir.⁶⁹ Bu şekilde, yeni göç ettirilenlerin çoğunuğu İrevan vilayetinin kuzey ve orta bölgelerine, yani çoğunlukla Pembek-Şöreyel'e yerleşmişlerdir. Bunun sonucunda Pembek ve Şöreyel'de Ermeniler % 96'ya ulaşmıştır.⁷⁰

İ. Şopen'in hazırladığı listelerin neticelerine göre, genellikle, 1828-1829 yıllarında Rusya – Türkiye savaşından sonra “Ermeni vilayeti”ne Türkiye'den 21.666 (3682

63 АКАК, док.830, с.847.

64 АКАК, док.830, с.847.

65 АКАК, док.830, с.847.

66 Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа, ч.I. Москва, 1833, с.61; АКАК, док.832, с.847.

67 АКАК, док.829, с.845.

68 Тавакалян Н.А. Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России. // Историко-филологический журнал АН Арм. ССР. Ереван, 1978, № 3 (82), с.37.

69 *İrevan Hanlığı...*, s.361; İrade Mammadova. *İrevan Hanlığı'nın Hüfusu...*, s.47-48.

70 *İrevan Hanlığı...*, s.361; İrade Mammadova. *İrevan Hanlığı'nın Hüfusu...*, s.47-48.

aile) Ermeni, 324 (67 aile) yezidi Kürt göçürülmüştür. Göç ettirilen Ermeniler eski İrevan Hanlığı'nın Kırkbulak, Sürmeli, Talın, Köprübasar, Abaran, Dereçiçek ve Göyce bölgelerinin 129 köyüne yerleştirilmiştir.⁷¹

Şu da belirtilmelidir ki, Kuzey Azerbaycan'a ait olan Şöreyel ve Lori-Pembek bölgeleri 1801 – 1805 yıllarında Gürcistan'a birleştirildiğinden, “Ermeni vilayeti”ne dahil edilmemiş ve Gürcistan'ın sınırlarında kalmıştır. 1829 yılına kadar Şöreyel-Pembek bölgesine 1536 Ermeni ailesi (5425 kişi) göç ettirilmiştir. Sonra da, Türkiye'den 3148 aile (10.575 kişi) göçürülmüştür. 1832 yılının sonu, 1833 yılının başlarında Türkiye'den Zalkaya'ya göç ettirilen Ermenilerden 182 aile (674 kişi) yeniden Şöreyel-Pembek bölgesine getirilmiştir. Göç ettirilenler arasında 169 Rum ve 963 de Katolik Ermeni vardır.⁷² Simirnov'a göre ise, Türkmençay ve Edirne antlaşmalarının kendilerine verdiği haklardan istifade eden Ermeniler İran'dan 90 bin kişi, Türkiye'den ise tahminen 10.575 bin kişi göçerek Azerbaycan topraklarında yerleştirilmişlerdir.⁷³ Ermeni menşeli Amerikalı tarihçi C. Bornoutyan araştırmalarında, Rusya işgalinden sonra İrevan Hanlığı'na çok sayıda Ermeni ahalisinin göç ettirilip getirildiğini, Azerbaycanlıların ise, ata-baba yer adlarının değiştirildiğini itiraf etmiştir. Örneğin, Osmanlı Devleti'nden Ermenilerin göçürülmesinden sonra Göyce bölgesinin merkezinin (Keve) Ermeniler tarafından değiştirilerek Nor Bayazıt olarak adlandırıldığını kaydetmiştir.⁷⁴

Ermenilerin İran'dan ve Türkiye'den İrevan Hanlığı topraklarına göçürülmesi işgalden sonra uzun müddet devam etmiştir. Matendaran'da bulunan vesikalardan istifade eden N. A. Tavakalyan, İran'dan göç ettirilen Ermenilerin sayısının 8510 aile olduğunu kaydetmektedir.⁷⁵

Sonuç

Kuzey Azerbaycan topraklarına Ermenilerin toplu göçürülmeleri sonraki devirlere de devam etmiştir. Genellikle, 1826-1828 yıllarında Rusya – İran ve 1828 – 1829 yıllarında Rusya – Türkiye savaşlarından sonra toplu göç ettirmeler zamanı

71 Şopen, *age.*, ss.636-642.

72 *İrevan Hanlığı...*, s.361.

73 Смирнов. Н.А. *Политика России на Кавказе в XVI – XIX веках.* Москва, 1958, с.180.

74 Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992, p.37-38; *İrevan Hanlığı...*, s.361.

75 Tavakalyan, *age.*, c.37.

“Ermeni vilayeti”ne, İrevan ve Nahçıvan Hanlıklarının topraklarına İran ve Türkiye’den 57.225 Ermeni (10.631 aile) göçürülmüştür. Göçürülmelerden önce aynı topraklarda toplam 25.151 (4428 aile) ermeni yaşamaktadır ki, bunlarda daha önceki savaşlar esnasında göçürülmüştür. Savaşlar neticesinde İrevan ve Nahçıvan Hanlıklarının topraklarından Azerbaycan Türklerinin büyük bir kısmı kaçmak zorunda kalmış, orada yalnız 81.749 (16.078 aile) Azerbaycanlı kalmıştır. Toplu göç ettirmelerden sonra “Ermeni vilayeti”nde Ermenilerin sayısı 82.377 (15.059 aile)’ye ulaşmıştır. Sonuçta, vilayette Ermeni ahali Müslümanları, azda olsa, sayıca geçmiştir.⁷⁶ Bu şekilde bu kanlı siyaseti hayata geçiren Çar Rusya’sı ve Ermeni politikacıları çirkin maksatlarına ulaşmışlardır. Genellikle, İran’dan göç ettirilen 8249 aileden 6949’unun “Ermeni vilayeti”nde yerleştirildiğini düşünürsek, kalan 1300 aile Karabağ ve Zengezur’a göçürülmüştür.⁷⁷

Böylece, XIX. Asrın başlarında Kaçarlar İran’ı ve Osmanlı Devletini mağlup ederek Güney Kafkasya’yı işgal eden Rusya zorla bölgenin etnik yapısını değiştirmiştir. İran ve Türkiye’ye karşı yeni savaşlara hazırlanan Rusya, Güney Kafkasya’da Hırsitiyan, tambon bölgesi oluşturmak için topluca Ermenileri İran ve Türkiye’den yeni işgal ettiği Kuzey Azerbaycan topraklarına, eski İrevan, Nahçıvan, Karabağ Hanlıklarının topraklarına ve diğer yerlere göçürmüştür.

Bu şekilde, XIX. Asrın 20 – 30. yıllarından başlayarak Güney Kafkasya’nın etnik haritasında yeni toplum, Ermeni toplumu peyda olmuştur. İran ve Osmanlı Devletine karşı savaşlarda daima Rusya’ya her türlü hizmeti gösteren ve Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye topraklarında kendilerine devlet kurmaya çalışan Ermeniler Güney Kafkasya’da daimi gerginlik merkezi olmuşlardır. Bütün Güney Kafkasya’da ve Doğu Anadolu’da Ermenilerin ve destekçilerinin eli ile yapılan soykırımlar ve katliamlar devri başlamıştır. Bu kanlı siyasetin asıl hedefi ise Azerbaycan ve Türkiye olmuştur.

⁷⁶ Şopen, *age.*, s.642.

⁷⁷ *İrevan Hanlığı...*, s.360.

Kaynaklar

Beydilli Kamal., *1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadoludan Rusiyaya köçürülen ermeniler*, // Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi, cilt XIII, sayı 17, Ankara, 1988.

Bournoutian G.A., *The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828*, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992.

İrade Mammadova. *İrevan Hanlığı'nın Hüfusu (Seyyahların Bilgisi, Sosyal, Dini, Nüfus Yapısı, Uğras Alanları, İrevan Hanlarının Nüfus Politikası, Ermenilerin Hanlığa Göç Ettirilmesi*, // Akademik Düşünce Dergisi, Cilt; IV / Sayı X1, Mayıs MMXXVI, s.25-57.

İrevan Hanlığı. Rusya İşğali ve ermenilerin Kuzey Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirilmesi, Ankara, 2018.

Güntekin Neceffi., *XVIII Asrda Azerbaycan Topraklarında Ermeni Devleti Kurma Teşebbüsleri*, (Aktaran Dr. Sebahattin Şimşir). İstanbul, 2014.

Neumann Fredrich., *Geschichte der Übersiedlung von vierzigtausend Armeniern, welche im Jahre 1828 aus den persischen Provinz Adarbaidshan nach Russland auswanderten*. Leipzig: "Weirmann'sche Buchbandlung", 1834.

Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК), т.VII. Тифлис, 1878.

Архив Внешней Политики Российской Империи (АВПРИ)

Воронов Н.И., *Данные об армянском населении в России А.Д.Ершова* // ИКОИРГО, т.VII, Тифлис, 1882-1883.

Глинка С., *Описание переселения армян азербиджанских в передельи России*. Москва, 1831.

Грибоедов А.С., *Записка о переселении армян из Персии в наши области*. Соч. в двух томах, т.II. Москва, 1971.

Ениколопов И., *Грибоедов и Восток*, Ереван, 1954.

Потто В.А., *Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях*, т.III, вып.1-4, СПб., 1886.

Полное собрание законов Российской империи, (ПСЗРИ), т.III, СПб., 1830.

Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. (Сб. док.)
Ереван, 1978.

Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА).

Смирнов. Н.А., *Политика России на Кавказе в XVI – XIX веках.* Москва, 1958.

Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа, ч. I, Москва,
1833.

Тавакалян Н.А. *Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после
присоединения Восточной Армении к России.* // Историко-филологический
журнал АН Арм. ССР. Ереван, 1978, № 3 (82), с.26-40.

Шопен И.И., *Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её
соединения к Российской империи.* СПб., 1852.

Գրիգորյան Վ.Ռ. Երեվանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում: Երեվան,
1958: [Qriqoryan V.R. *Revan Hanlığı XVIII.Yüzyılın Sonlarında* (1780-1800), Erevan,
1958].

Ekler

Ek 1

№ 2248 1 отъ № 44482 5 апреля 1828
1828

Начальнику Главнаго Училища Св. Императорскаго Величества, Генералу Генералу отъ Инфантеріи, Генералъ-Адъютанту и кавалеру Графу Дибичу.

Вашему Высочайшему повелению
18. апр.
Служащий чинъ Губернаторъ

Коллежскаго Регистратора, Кавказскаго Корпуса
Генералъ-Адъютанта Паскевича
Генералъ.

Вскорѣ послѣ занятія войсками нашими Архидиана начали колонизоваться Депутаты отъ Армянь и Христіанъ дружные исповѣданіи въ сей области находящихся, о позволеніи имъ переселиться въ провинціи принадлежующія Россіи: — Постигая пользу, которую мы получимъ моральнѣе отъ заселенія лежащихъ впустѣ земель многими трудолюбивыми привыкшими къ покорности и по религіи къ намъ преданными, а обѣщаясь снѣз Депутатовъ и, обладающихъ ихъ во Всамилостивѣйшіемъ покровительствѣ Св. Императорскаго Величества; отпустилъ ихъ отъ дома съ тѣмъ что-бы они готовились къ переселенію.

Потомъ для утвержденія въ снѣзъ намѣреніи Армянь отъ Архидиана посланныхъ, присланы были отъ Эриванскаго епископа Нурса Епископъ Стефанъ и Архимандритъ Николай, которыхъ я снабдилъ открытыми предписаніями ко великому военному Начальнику о въ оказаніи имъ въ снѣзъ друга возможнаго пособія, но отъ нихъ до сего времени нѣтъ никакого свидѣнія ни о въ успѣхѣ въ возмуженіи на нихъ порученіи, ни о томъ отъ снѣзъ имѣнно состояни ихъ дѣйствіе.

Впродолженіи, что дѣсткая ступня, а можетъ быть надежда что о въ с Архидианъ останется навсегда въ рукахъ нашихъ, удручивали донынѣ Христіанъ отъ насъ находящихся отъ переселенія и что теперь ко въ по заключеніи мирнаго трактата.

Вышле: Коллеж. Рег. Кавказ. Корпуса отъ Арх. № 964

судялось известным, что войска наши вскорости должны выйти
сво провинцію, и съ приближеніемъ весны переселеніе несоудимо
зоне съ особенными затрудненіями, Большая часть Христіанскихъ
приступаютъ къ исполненію ихъ намеренія, къ тому есть уже и на-
чало; но дабы не замедлить уррека, что я принимаю вѣтъ забвля-
ющихъ отъ меня ипръ для превротенія отъ подданство Его Импе-
раторскаго Величества нѣсколькихъ благо семействъ Хри-
стіанъ, стелажущихъ подъ угнетательскими правленіемъ Мусуль-
манскихимъ, инаютъ конецъ, дабы переселеніе ихъ происходило
отъ нѣкоторомъ порядкѣ, то-бы при сѣмъ случаѣ не потерпѣли
они отъ Персіянь никакихъ притесненій и чья приподанія посо-
вѣ какъ при переселеніи такъ и при самомъ водвореніи. тѣмъ се-
мействамъ, кои въ ономъ будутъ имѣть настоятельную нужду,
признавъ я необходимыми сунуть слѣдующее распоряженіе:

1) Для подвига съ листа поселенныхъ отъ разныхъ мѣстѣвъ Ар-
зериджана Христіанъ и препровожденія ихъ до границъ области
нашихъ принадлежущихъ, назначено много Пожковника Вадаревъ
и въ помощъ ему даны нѣсколко штабъ и воерь-Офицеровъ, по боль-
шой части Армянскаго происхожденія или знающихъ языкъ
сего народа.

2) Для оказанія переселяющимся возможнаго пособія при дав-
нѣйшемъ издрованіи ихъ въ областяхъ Эриванской и Нахичеван-
ской, для изоранія въ сѣмъ областяхъ мѣстѣ подъ поселеніе, и на
конецъ для содѣйствія при самомъ водвореніи новыхъ переселен-
цовъ, предпринявъ я Эриванскому временному правленію укре-
дить особый Комитетъ, который подъ непосредственнымъ началь-
ствомъ означеннаго правленія долженъ завѣдывать всеми дѣ-
лами и распоряженіями до переселяющихся въ Эриванскую и
Нахичеванскую области Христіанъ относящимся. Въ Карабахѣ
же, куда предполагается переселить толкѣтѣ семейства, которые
находятъ близѣ къ сей провинціи недале къ другимъ двумъ обла-
стямъ по Араксу наши отъ превротенныхимъ, будутъ настоя-
тельно просить опоселеніи ихъ въ Карабахское Санство, возмо-
жнѣмъ я сіе непосредственное попеченіе тамошняго Военно-
Окружнаго начальника Пожковника Князя Ахалова.

Ек 2

ГЛАВНЫЙ ШТАБЪ
ЕГО ИМПЕРАТОР-
СКАГО ВЕЛИЧЕ-
СТВА.

По Канцелярии
Начальника Главного Штаба.

Въ С. П. Бурге
7 апрѣля 1823

№. 964.

10.
Копія
Г. Командиру Отдѣльнаго
Кавказскаго Корпуса.

Въ Подтверженіе ранга и за-
мѣны Слѣва въ Начальнику Главнаго
Штаба Со Императорскаго
Величества отъ 3го прошедшаго
марта за № 340^{мъ} и въ кѣмъ
васъ уведомить, что Общаръ
Императорскіи Высочайше утвер-
дить соизволивъ въ рестолюженіи
вашего Слѣва на счетъ переименіи
срѣдствъ и въ Александровнаго въ
Архангельскую и наахмеванскую обла-
сти.

Подпись Шовар. е. Кат. Гл. Шт. Гр. Кривичева

Въ случаѣ вѣдѣнія Губернскіи секретарь Вашинскіи

что нынче Армянской Области Управление
особый комитетъ и отписки на первой разъ
50^{руб.} рублей Сребромъ, дабы изъ сей сумми выдала
ему было денежнае пособие совершенно водружилъ
самимъ тамъ въ видъ займа; Анадровскіе
такогова распоряженія, Ваше Святельство изъ
волите быть извѣтны изъ донесенія моего отъ
5. Марта настоящаго года № 340.

Между тѣмъ и Преосвященнѣйшій Персей съ
своей стороны принималъ дѣя содѣйствіе по сему
дѣлу, Епископа Стефана и Архимандрита Ни
колая, кои въ хотѣ и изъяснить откровеннымъ
писаніемъ ко вѣсть отъ дѣржишъ Наталья ками
объ оказаніи имъ возможныхъ пособій, ^{но} отъ нихъ на
каминиковъ одѣйствіяхъ ихъ неимѣно нехалить
свѣдѣній, а по донесеніямъ Лазарева видно, что
внутришній силъ духовныхъ, не сдѣлали большаи
влиянія на переселеніе.

За вѣсть тѣмъ и неимѣно наветъ противу
дѣйствіе Персейка переходъ христіанъ изъ
Азербейтана въ наши области, какъ то видно

изъ посещеніи поименныхъ икакъ дописаній, про
изводиться чрезъ него иныя возворено чини на
филителитъ въ Карабагъ 21/9. и въ Сиванской
Области 948. семействъ, кимло же въхъ переи
лежцовъ, по завѣренію Полковника Назарова
будеть проитиратнае болше 5,000. семей.

Въ предпріятіи селъ сподобствовани
много. 1., притѣхителнае Правленіе
Перидекае отжалавшеи христіанъ и на
молалши и несправедливостями въ халого
рода. 2., пребываніе въ Азербѣжанъ воише
кашиаъ, подѣ покровителствомъ коихъ пере
селенци могли свободно подниматся съ мѣста
и ситдрватъ до нашии границы, неопалажъ
ни грабежа, ни насилія 3., Вселенности
въише поталованная димитная суда, съ
пособіемъ коей могли они купитъ ^{или нажить} бѣж
ный скотъ и поднѣтъ хотѣ каитъ сво
ихъ подпитковъ или семействъ, и на

Ek 3

III ПРИЛОЖЕНИЕ.

ХРИСТИАНЕ!

По дошедшимъ до меня
досповѣрнымъ слухамъ не-
благонамѣренныя люди спа-
раюшя распространить
не токмо нелѣпыя и лжи-
выя вѣспи, но даже все-
липы спрахъ въ просив-
шихъ дозволеніе пересе-
лишя въ благословенную
Россію, и пѣмъ отвра-
пиль желаніе сердець ихъ.

Քրիստոնեայք,

Լսելի եղև յահանջս
իմ, թէ արք չարամիտք
ջանան ոչ միայն հրապարա-
կել զսուտ և զանպատեհ
զբոյցս, այլև տալ երկիր-
մեծ, որոց կամին անցանել
յօրհնեալ Ռուսաստան. և
զայս օրինակ կամին դարձու-
ցանել զձեզ ՚ի գովելի ցան
կուժենէ սրտի ձերոյ :

Въ отвращеніе сего и по доверенности ко мнѣ Армянскаго народа, по долгу обязанности, возложенной на меня Главнокомандующимъ нашимъ, объявляю вамъ, что великодушный Монархъ Россійскій даетъ желающимъ переселиться надежное, спокойное и счастливое убѣжище въ Его государствѣ. — Въ Эриванѣ, Нахичеванѣ и Карабахѣ, гдѣ сами избереете, получите вы въ изобиліи хлѣбородную землю, ошчаспи засѣянную, коею десяпая шолько часпъ обрабошываеица въ пользу Казны. — Вы освобождаешесь въ продолженіи шеспи лѣтъ отъ всякихъ подашей и, для переселенія бѣднѣйшимъ изъ

Եւ ես առ ՚ի հերքել զայս ամ ըստ պարտեացն որովք բեռնաւորեալ եմ ՚ի սպարապետէն, և ՚ի հաւատարմուէ ազգին որ առիս, յայտ առնեմ ձեզ, թէ մեծահոգի ինքնակալն ամ Ռուսաց պարգևէ պնոցիկ որք ցանկան գաղթել, զապահով զխաղաղ և զերջանիկ տեղի ապաստանի ՚ի յընդարձակ կայսերու թեան իւրում :

՚ի գաւառսն Երևանայ, Նախիջևանայ և Ղարապաղու, զորս դուք ընտրեսջիք, տացի ձեզ լայնատարած և արգասաւոր երկիր, որ արդէն իսկ ըստ մասին սերմանեալ է. և ՚ի պտղց նորին զասներորդ մասն միայն տաջիք Տէրուն. և յընթացս վեց ամաց ազատ լիցիք յամ հարկատուուէ. և որք միանգամ ա-

васъ, подана будетъ по-
мощь. — Тѣ, кои имѣюшъ
здѣсь недвижимоспъ, опи-
правивъ семейспва свои,
могунтъ оспавипъ по се-
бѣ повѣренныхъ для про-
дажи оной, срокъ коей
опредѣлень по Туркман-
чайскому прапашу до
пяпи лѣпъ; имена оспав-
шихся съ описью иму-
щеспивъ ихъ доспавяпся
мною къ Посланнику или
Коммисару, при Его Вы-
сочеспвѣ Аббасъ Мирзѣ
пребывающемъ, дабы они,
яко подданные Великаго
Государя, были подѣ вы-
сокимъ Его покровипель-
спвомъ. — Въ Россіи уви-
дипе вы шерпимоспъ вѣрѣ
и равенспво правѣ Рус-
скаго съ прочими поддан-
ными Государя, и забуде-
те всѣ гореспип, вами

լեւի աղքատ իցին 'ի ձէնջ
տայի նց օգնուի չուելոյ :
Ոյք միանգամ թողուն
աստ զհուննս իւրեանց և
զանշարժ ինչս, յետ առա-
քելոյ զընտանիս իւրեանց
կարեն թողուլ աստ զարս
ովանս 'ի վաճառել զնս մին-
չև ցհինգ ամս՝ ըստ սահմա-
նադրուեալ արարելոյ 'ի թէ-
ուիս դաշանց թուրքման-
չայի : Ջանուանս ևզհա-
շուէգիրս ընչիցն զորս թող-
ջիք աստ, առաքեցից մե-
րում գործակալի որ առ
Ապամիրզայ շահգատայն,
զի լիցին Է պաշտպանուի նո-
րին կայսերական մեծուե, ո-
րում լիջիք հպատակք : 'ի
Ռուսաստան տեսջիք զթոյ-
լատուութիւն ամ կրօնից .
և զհաւասարուի իրաւանց
Ռուսաց Է այլոց հպատակաց
կայսերն . անդ մոռասջիք
զամ նեղուիս զորս կրեցիք .

перпимыя.—Тамъ найдете вы новое опечесство, населенное Христианами, и не увидите болѣе угнетеніе свяшой вѣры! Тамъ будете вы жить подѣ покровишельствомъ законъ и почувствуете благопворное ихъ дѣйствіе.— Тамъ наконецъ вы улучшите благосостояніе ваше, и малыя пожертвованія, сдѣланныя вами, вознаграждаются спократно.— Вы оставите родину, любезную для всякаго; но одна мысль о землѣ Христианской должна приводить васъ въ воспоргъ.

անդ զտջիք զնոր հայրենիք
բնակեալ ՚ի Քրիստոնէից,
և ոչ ևս տեսիք զսբ կրօ-
նըն մեր ՚ի նեղուի. անդ
կեցիք լէ հովանաւորուք օ-
րինաց և զգասջիք վաղադոյն
զբարերար ազգեցողի նոցին.
հուսկ ապա անդ վիճակ ձեր
բարեգոյն լիցի . և վոխա-
նակ սակաւուն զոր կորուս-
ջիք, անդ տացի ձեզ հա-
րիւրապատիկ: ՂԶմարիտ է
թէ թողուք զերկիր ծնըն-
դեան ձերոյ որ սիրելի է
ամցն. բայց մտածելն թէ
բնակելոց էք ՚ի Քրիստո-
նեայ Տէրուի, սլարտի ազ-
գել ՚ի ձեզ զմեծ ցնծուի:
Քրիստոնեայքն ճապա-
ղեալք ՚ի դաւառս պարս-
կաց տեսցեն վերջապէս զան
ձինս. թողովեալ ՚ի մի վայր,
և դիտէ՞ք արդեօք թէ բա-
րութիւնք մեծ ինքնակա լին

Разсыпанные по обла-
стямъ Персидскимъ, Хри-
стіане увидяпъ соедине-
ніе свое, и можепте ли вы
знапъ, чѣмъ Великій Мо-
нархъ Россіи наградипъ
преданносшь вашу? По-
спѣшайпте! время доро-
го. — Скоро выспупяпъ
Россійскія войска изъ гра-
ницъ Персидскихъ, тогда
переселеніе ваше зашруд-
нишся, и мы не въ со-
спойніи будемъ отвѣчать
за безопасное слѣдованіе
ваше. — Жертвуя малымъ
и на малое время, полу-
чите все и навсегда.

Подписаль: *Россійско-*
Императорскій Полковникъ
и Кавалеръ Лазаревъ.

50 Марта, 1828 г.
Г. Урм'я.

Ռուսաց ս^րչափ ունի վար-
ձարել զհաւատարմութիւն ձեր:
Փութացարո՛ւք, բարե-
կամք իմ. ժամանակն ան-
զին է. զօրքն մեր ք հուպ
դատարկեսցեն զգաւառս
պարսկաստանի. յայնժամ
զուցէ բազում արդելս
դիցեն ձեզ. և մեք կորուսա-
նիլցեմք զմիջոցս պաշտպա-
նելոյ և ապահով առնելոյ
զգալուստ ձեր. զոհեցէք զսա-
կուն և ՚ի տակաւ ժամա-
նակի, և առատօրէն ընկալ-
ջիք զամենայն և ՚ի մշտնջե-
նաւորս .

Պոլկովնիկ և կաւալեր
կայսեր Ռուսաց Ղազարոս
Ղազարեանց .

՚ի 30 մարտի . 1828 . ՚ի
քաղաքս, Ուրմի .

